

Юрій ЗАЗУЛЯК

**VERI ET PERPETUI TERRARUM RUSSIE HEREDES:
ШЛЯХИ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПРАВ НА ЗЕМЕЛЬНУ ВЛАСНІСТЬ
СЕРЕД РУСЬКОЇ ШЛЯХТИ В СЕРЕДИНІ XV ст.**

Під 1442 р. Ян Длугош подав у своїй хроніці коротку оцінку наданневої політики Владислава III у Галицькій Русі поряд із описом наслідків цієї політики для багатьох представників руської шляхти: *Multiplicanter itaque Regno Poloniae mala, ut et hostibus premeretur, vastationibus et regalibus donationibus et obligationibus deflueret. Augebat etiam huiusmodi malum baronum Poloniae ambitio, qui a Rege donationibus oppidorum et villarum in terris Russiae et Podoliae impetratis, antiqua incolas et haeredes de illis excludebant, qui inopia et egestate pressi et quandum desperatione compulsi ad tartaros confugiebant, illosque postmodum ad vastandum terras Russiae et possessiones, que quibus eiecti fuerant, inducebant*¹.

Доля представників руської шляхти, вигнаних зі своїх маєтків, змальована Я. Длугошем і доповнена його думкою щодо політики Владислава III та дій польських можновладців, свідчить, що відчуження маєтків, які перебували в руках руської шляхти як вотчини або застави до початку правління Владислава III, мало справді нищівний вплив на цю групу *antiqui incolae et haeredes*.

Дії, спрямовані на відчуження шляхетської власності в Галицькій Русі, стали можливими на підставі принципових змін у політиці королівських надань, що сталися за перших Ягеллонів. Протягом XV ст. зростаюча потреба польських королів у готівці призвела до поширення практики застав державних володінь. Система застав, яка повсюдно розросталася у той час, давала королівській владі можливість нагромаджувати кошти, потрібні для покриття видатків двору². Більше того, вкладання коштів у королівські позики й отримання навзаєм королівських земель, сприяючи зростанню мобільності та збільшенню політичної ваги можновладців, викликали суттєві зміни у розподілі власності і влади у Польщі пізнього середньовіччя³.

Правління Владислава III особливо вражає масштабами заставлень королівських володінь. Застави стали основним джерелом капіталів, які молодий король потребував для ведення постійних воєн в Угорщині та на винагороду служебній шляхті.

¹ *Johannes Dlugosii seu Longini Canonici Cracoviensi Historiae Polonicae* / Ed. A. Przewdziecki. Kraków, 1877. Т. IV. С. 683. Див. також: *Jańczek A. Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV–XVI w.* // *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1978. № 4. С. 610; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. V. С. 23.

² Про важливість практики застав у взаємовідносинах правителів і аристократії у пізньосередньовічній Німеччині порівн.: *Zmora H. State and Nobility in Early Modern Germany. The Knightly Feud in Franconia, 1440–1567*. Cambridge, 1997. Р. 42–61.

³ Деякі вчені розглядають користування заставленими королівськими маєтками як вирішальний фактор у виникненні ряду "нових" можновладчих родів протягом XV ст. Див.: *Gąsiorowski A. Czynniki rozwarstwienia stanu szlacheckiego w średniowiecznej Polsce // Struktura feudalnej społeczności na území Československa a Polska do přelomu 15 a 16 století*. Praha, 1984. С. 82. Загальний огляд політики застав у пізньосередньовічній Польщі див.: *Sucheni-Grabowska A.* Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548. Wrocław, 1967. С. 20–31.

Достатньо сказати, що застави складали приблизно 60 % виданих Владиславом III документів – цифра особливо значна, якщо порівняти її з кількістю заставних документів, що збереглися від правління його попередника Владислава II Ягелли (лише 25 % від загальної кількості королівських документів)⁴. Важливо також зазначити, що географічно заставлені маєтності зосереджувалися переважно на території Галицької Русі та сусіднього Поділля.

Єдині документи, які доповнюють Длугошеве повідомлення, – це протоколи судових справ навколо спірних володінь між дідичними власниками і новими одержувачами заставлених королівщин, які збереглися у судових книгах Руського воєводства з початку правління Владислава III. Дослідники неодноразово покликалися на ці документи, але вони ще не були докладно вивчені⁵. У процесі вивчення цих справ постає ряд проблем, що стосуються становища руської шляхти, зокрема її соціального статусу, форм колективної діяльності і солідарності. Вони зберігаються у судових книгах Львівського повіту Руського воєводства. Всього опрацьовано 29 випадків, найдавніший з яких зафіксовано 5 вересня 1440 р.⁶ Найбільша кількість справ (17) припадає на 1442–1443 рр. Записи за 1445–1464 рр. містять інформацію про сім випадків.

Справи можна поділити на дві групи. Першу складають суперечки між шляхтичами, які отримали в заставу ті самі маєтки, другу – випадки (таких справ налічується тринадцять), в яких одна зі сторін, як правило, відповідач, оголошує спірний маєток своїм спадковим маєтком. Загалом щодо другої групи справ збереглася більш повна і детальна інформація, тому нашу увагу в даній статті буде зосереджено переважно на аналізі документів цієї групи.

Інформація про суперечки, що зберігається в судових книгах, не завжди є однаково докладною. Часто вона має уривчастий та схематичний характер і відображає лише одну чи дві стадії судового розгляду. Найбільша кількість записів, зроблених судовою радою чи королівським старостою особисто, переносили слухання справи на наступне засідання або переадресовували остаточне рішення королеві чи черговому зібранню (*convencio, sejmik*) місцевої шляхти. Деякі документи є записами викликів, що виходили від старости і зобов'язували шляхтичів з'явитися до суду і пред'явити привілеї та права на спірні маєтки. Багатшими на деталі є протоколи судових засідань, але вони, на жаль, не завжди доступні.

Як можна припустити з існуючих записів, відповідачі найчастіше обстоювали права на маєток, покликаючись на тривалість володіння⁷. Твердження на зразок *non habere aliqua munimenta super eadem villam, sed ipsam dixit habere ab ewo, ab*

⁴ *Sułkowska-Kurasiowa I. Dokumenty królewskie i ich funkcja w państwie Andegawenów i pierwszych Jagiellonów. Warszawa, 1977. S. 45, 72.*

⁵ *Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V. С. 23; Линниченко И. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV в. Москва, 1894. С. 63–65; Prochaska A. Konfederacja lwowska 1464 roku // *Kwartalnik Historyczny. Lwów, 1892. № 6. S. 743–744.**

⁶ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (dalej – AGZ) / Wyd. K. Liske. Lwów, 1889. T. XIV. 85.*

⁷ Про важливість посилань на тривалість володіння в середньовічних майнових суперечках див.: *Wickham C. Land Disputes and Their Social Framework in Lombard-Carolingian Italy, 700–900 // The Settlement of Dispute in Early Medieval Europe / Ed. W. Davis, P. Fouracre. Cambridge, 1986. P. 110.*

*awis et protavis*⁸ або *eadem bona fore eius verum et legitimum patrimonium ab antiquo et pervetuste tentum alias Staradawna*⁹ можна зустріти в більшості судових справ. Покликання на "давність" землеволодіння вимагало підтвердження з боку вартих довіри свідків. Як і скрізь у Центральній Європі, усні свідчення функціонували як інституціоналізована колективна пам'ять певної спільноти і відігравали ключову роль у земельних суперечках¹⁰. Широке визнання такого способу підтвердження прав на землю в юридичній практиці пізньосередньовічної Русі, очевидно, найкраще відображено в оцінці цього виду конфліктів як *termini, que habent agerum pro ipsorum bonis, que habent ab ewo, ab awis et prothavis et privilegia super ipsa non habent*¹¹.

У трьох випадках з 13-ти відомих нам руські землевласники не змогли довести свої права на дідичну власність. Незважаючи на невелику кількість таких справ, їх слід проаналізувати особливо докладно, оскільки вони містять важливі деталі щодо обставин розв'язання конфлікту.

Найбільш повно зміст такої справи передають записи судового процесу за село Великий Любинь. Перший запис у судовій книзі було зроблено 1450 р.¹² Він починається з вимоги генерального руського старости Петра Одровонжа, щоб, відповідно до мандату короля, шляхтичі Іванко і Петро представили підтвердження на частину земельної власності, якою вони володіли в цьому селі. Права Іванка і Петра були опротестовані шляхтичем Христофором Італікусом, на той час службовцем львівської митниці та відомим кредитором короля і старости П. Одровонжа. Ї вимога старости, і королівська інструкція, дана йому та включена у документ під назвою *Sequitur littera Regalis*, ставили умовою залишити Великий Любинь у власності Іванка і Петра до представлення ними привілеїв на володіння ним протягом шести тижнів. Як видно з наступної стадії суперечки, Іванко і Петро не виконали вимоги старости, але старалися переконати суд іншим шляхом. Згідно з записом їхньої промови, вони оголосили спірне володіння своєю дідичною і підкреслили давність своїх спадкових прав.

На жаль, у записах нічого не говориться про свідків, представлених шляхтичами з Великого Любиня. Промова Миколая зі Страдова, обвинувачувача з боку Христофора Італікуса, виголошена відразу після промови відповідачів, частково пояснює мовчання джерела стосовно осіб свідків. Миколай зі Страдова звинуватив Петра та Іванка у нешляхетському походженні, стверджуючи, що вони та їхній батько були *servitores* у колишніх власників Великого Любиня. Запис про це відображає останню стадію судової справи. Найімовірніше, обвинувачувані не змогли підтвердити своє шляхетство, що вимагалося і від свідків, тому жодних документів щодо їхнього "очищення" не збереглося в судових книгах. Цей факт, очевидно, відіграв вирішальну роль у їхній поразці – з іншого віцілого запису у

⁸ AGZ. T. XIV. 538.

⁹ Ibid. 697.

¹⁰ *Fugedi E. Verba volant...* Oral Culture and Literacy among the Medieval Hungarian Nobility // Kings, Bishops, Nobles and Burghers in Medieval Hungary. London, 1989. P. 1-25; *Gorecki P. Communities of Legal Memory in Medieval Poland, c.1200-1240* // Journal of Medieval History. New York, 1998. № 24. P. 127-54.

¹¹ AGZ. T. XIV. 573.

¹² Ibid. 2245.

тій же справі дізнаємося, що суд віддав спірний маєток Христофорові Італікусу¹³.

У двох наступних справах, де старі землевласники втратили свої спадкові маєтки, також ставилося під сумнів їхнє шляхетство. У справі про село Сукманів між Глібом зі Станимира та Миколою Гологорським зв'язок між звинуваченням Гліба у нешляхетському походженні та участю у даній справі не є очевидним, оскільки запис про його "очищення" передує інформації про суперечку з М. Гологорським. Часовий інтервал між записом про очищення та відкриттям судової справи складає заледве два місяці. Згідно з судовою книгою, 15 липня 1440 р. Г. Станимирський *produxit testes pro honore suo*, які під присягою підтвердили його шляхетство і після цього вже 5 вересня 1440 р. з'явився перший запис про представлення на судовому засіданні справи про Сукманів¹⁴. Хоча ніщо не вказує на зв'язок між цими записами, факт, що шляхетство однієї зі сторін було безсумнівним і потребувало підтверджень, має велике значення сам по собі. Він свідчить про те, що можливості Г. Станимирського мобілізувати ресурси та підтримку місцевого шляхетського середовища для перемоги у справі були обмеженими, зваживши особливо на те, що його суперник займав високу позицію у місцевій владній ієрархії.

Справа про Сукманів розглядалася незвично короткий термін. На відкритті суду (5 вересня 1440 р.) М. Гологорський представив королівську грамоту на село. Той самий запис містить і рішення судового засідання, яке зобов'язало Г. Станимирського, котрий вказував, що Сукманів *ad ipsum pertineret ex avis et prothavis*, довести свої права шляхом представлення свідків. Суд далі уточнив: *si vero predictus Hleb tales testes producere non posset, extunc villam predicto domino nostro Regi reddimus et eam predicto Gologorsky damus ad tenendum*¹⁵. Вдруге і востаннє Г. Станимирський і М. Гологорський з'явилися перед судом 9 вересня. Запис під цією датою демонструє, що Г. Станимирський не зміг представити першого з призначених йому судом свідків і, як наслідок, суд віддав Сукманів М. Гологорському. Г. Станимирський намагався оскаржити рішення суду, декларуючи, що *sine meo scitu scriptus est testis*, але його протести були безуспішними¹⁶.

З одного боку, звинувачення в низькому походженні, яке висувалося в ході судової справи досить рідко, можна трактувати як стратегічний хід однієї зі сторін, котра, вказуючи на певні моральні вади суперника і вдаючись до наклепу, намагалася виграти судову справу¹⁷. З іншого боку, судові справи, що насамперед мали на меті обговорення майнових суперечок, викривають і деякі принципові проблеми, пов'язані з соціальним статусом та структурою шляхетської спільноти¹⁸. У розглядуваних випадках вони вказують на двозначність соціального статусу багатьох представників шляхти і відсутність чітко визначених кордонів між соціальними

¹³ Ibid. 2730.

¹⁴ Ibid. 38, 85.

¹⁵ Ibid. 85.

¹⁶ Ibid. 91.

¹⁷ Schofield R. Peasants and Manor Court: Gossip and Litigation in a Suffolk Village at the Close of the thirteenth Century // Past and Present. Oxford, 1998. № 159. P. 36–37.

¹⁸ Geary P. Living with Conflict in Stateless France: A Typology of Conflict Management Mechanisms, 1050–1200 // Living with the Dead in the Middle. NY, Ithaca, 1994. P. 136; The Settlement of Dispute in Early Medieval Europe. P. 240.

групами і верствами – на рисі пізньосередньовічного польського суспільства, яку сьогодні багато дослідників вважають фундаментальною¹⁹.

Найбільш яскравим прикладом з цього погляду є справа села Стронятин, яку Анджей Малеховський розпочав проти Петра Гамладиновича. Варто зазначити, що під час першого розгляду 12 листопада 1443 р., королівський староста звертався до П. Гамладиновича як до *providus* (міщанина) та *Armenus*²⁰. П. Гамладинович проголосив Стронятин своєю власністю *ex successione materna*, що вказує на його статус землевласника та шляхтича. Факт неоднозначної та суперечливої його соціальної ідентичності був передбачливо використаний А. Малеховським, який не пропустив можливості оскаржити свого суперника в нешляхетстві: *rursum Malechowski sibi Petro Armeno crimen obiecit ignobilitatis, quod non esset de nobili genere procreatus*²¹. Згідно з тим же записом, М. Гологорський, який діяв на боці П. Гамладиновича як його *procurator* і *tutor*, протестував проти такого твердження і зобов'язав Гамладиновича пройти процедуру "очищення" шляхетства. Як свідчить запис від 20 березня 1444 р., П. Гамладинович успішно здійснив її, і М. Гологорський представив судові листа, що засвідчив цей факт²².

Можливо, на той час Стронятин вже перебував у руках А. Малеховського, позаяк у позові з приводу вторгнення у володіння, порушеному ним проти іншого шляхтича, Яна Куликовського, і зареєстрованому 8 травня 1444 р., Стронятин згадувався як *tenuta* А. Малеховського²³. Вторгнення Я. Куликовського у Стронятин також демонструє, як ситуація, коли права на спірний маєток періодично переходили від однієї сторони до іншої або залишалися невизначеними, використовувалася іншими представниками шляхти як вдала нагода захопити чужу власність. У своєму виступі, зафіксованому в тому ж протоколі, Я. Куликовський досить відверто використовує суперечку А. Малеховського з П. Гамладиновичем, щоб узаконити власні насильницькі дії.

Протягом наступних двох років джерела не згадують про справу Стронятин, і лише 8 червня 1446 р. знаходимо наступний запис у судовому реєстрі²⁴. Він містить список осіб, які погодилися свідчити на користь П. Гамладиновича, а також текст їхньої присяги. Цей текст *rota iuramenti* заслуговує на особливу увагу, оскільки не лише суперечить інформації, поданій у першому записі стосовно справи, але й містить важливі деталі, що дозволяють зрозуміти спосіб, у який П. Гамладинович будував свою аргументацію. Разом ці джерела складають невеликий епізод з історії землеволодіння Стронятином, або, за термінологією Патріка Гірі, – своєрідну "земельну генеалогію"²⁵.

Згідно з текстом присяги, свідки повинні були підтвердити, що Стронятин належав батькові П. Гамладиновича і після його смерті перейшов у володіння

¹⁹ Samsonowycz H. Relację międzystanowe w Polsce XV wieku // Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Warszawa, 1982. T. 2. S. 244–265.

²⁰ AGZ. T. XIV. 894.

²¹ Ibid.

²² Ibid. 1034.

²³ Ibid. 1077.

²⁴ Ibid. 1711.

²⁵ Geary P. Phantom of Remembrance: Memory and Oblivion at the End of the First Millenium. Princeton, 1994. P. 78.

(fideiusserat) його матері. *Rota* продовжується пунктом, що маєток ніколи не переходив у власність Корони та ніколи не конфісковувався, натомість залишався *matrimonium* (maczerzyszna) згаданого П. Гамладиновича. Більш докладна і водночас трохи відмінна картина вимальовується на основі запису від 12 листопада 1443 р.²⁶ Тут, посилаючись на свідчення М. Гологорського, сказано, що первісно Стронятином володів якийсь Каленик *Artenus*, брат матері П. Гамладиновича. На запитання про нащадків згаданого Каленика та їхні права на Стронятин М. Гологорський відповів, що село належало синам Каленика, Гринькові і Маськові, які були вигнані з маєтку і залишили Королівство. Далі у записі говориться, що згодом Стронятин перейшов у королівське розпорядження. Цей документ є надзвичайно цікавим з кількох причин. По-перше, його інформація співпадає з тим, що писав Я. Длугош про *profugi* з-поміж руської шляхти. По-друге, тексти присяги і першого запису суперечать один одному в тій частині, що стосується конфіскації Стронятини та прав батька П. Гамладиновича на це село. Хоча неможливо з впевненістю встановити, чому П. Гамладинович і його свідки намагалися оминути ці факти в тексті присяги, виникає припущення, що присяга є зразком свідомо відібраних фактів з історії Стронятини, своєрідною маніпуляцією колективною пам'яттю спільноти з метою підтвердити давність прав П. Гамладиновича на Стронятин. Нарешті, факт конфіскації Стронятини з рук Калеників дозволяє припустити, що суперечка навколо маєтку має набагато довшу історію, ніж це видно із судових протоколів. Це припущення підтверджується інформацією з боку родини Малеховських. У 1454 р., коли суперечку було вирішено і Малеховські мирно володіли Стронятином, за наказом руського старости Анджея Одровонжа було проведено перевірку майнових грамот²⁷. Яхна, на той час вже вдова А. Малеховського, представила два документи, перший з яких, стосовно застави, наданої Миколаю Малеховському, походив з часу правління Владислава II Ягелли, тобто з періоду до 1434 р. На жаль, точне датування цього документа невідоме. Так чи інакше, джерела свідчать, що обидві родини претендували на Стронятин принаймні протягом двох поколінь.

У період після 8 червня 1446 р. покликання П. Гамладиновича на докази свідків були безуспішними, часто з процедурних причин. Для прикладу: з протоколу судового засідання від 12 листопада 1446 р. випливає, що докази свідків П. Гамладиновича не були прийняті просто через те, що, як вказано у документі, *iudex non fuit qui deberet iudicare*²⁸. Надалі протягом року фінальне судове засідання і представлення свідків відкладалися від однієї сесії до наступної.

Новий етап розгляду справи розпочався не раніше 7 грудня 1447 р., коли представник родини Калеників, якийсь Івашко Каленикович, розпочав справу проти П. Гамладиновича²⁹. На суді 13 лютого 1448 р. Івашко проголосив себе *proprius* колишніх власників Стронятини і звинуватив П. Гамладиновича в тому, що той утримує вотчину Калениковичів.

Претензії трьох, а деколи й більше осіб, на той самий маєток були звичним

²⁶ AGZ. T. XIV. 894.

²⁷ Ibid. 3223.

²⁸ Ibid. 1823.

²⁹ Ibid. 1967.

явищем у Галицькій Русі того часу³⁰. Це був наслідок хаотичної роздавничої політики Владислава III, який надавав привілеї різним людям, віддаючи їм у заставу ті самі королівські маєтки. Наприклад, у 1441 р. той самий Стронятин було надано якомусь Александрові Вепшику з красномовною ремаркою у привілеї: *quas sibi redimere indulsumus de manibus Malochowsky ducentas marcas monete*³¹. Інші справи демонструють подібну практику: 1443 р. Петро і Миколай з Бартошева захищали свої права в суді відразу проти двох шляхтичів – Яна Лучки і Миколая Вешковського, кожен з яких заявляв, що дістав Бартошів у заставу³². Права шляхетської родини Ключів з Вижнян на села Зубра, Плехів і Водники, які вони утримували як заставу, були опротестовані трьома особами, котрі також заявляли, що король надав їм ці володіння під заставу³³. Слід вказати на те, що принаймні чотири особи отримали королівський привілей на село Золочів лише протягом 1442 р.³⁴

Після того, як Івашко Каленикович розпочав справу проти П. Гамладиновича, у судових книгах більше не зустрічаємо записів про суперечку між останнім та А. Малеховським. Єдине свідчення, яке кидає світло на вислід цієї справи, збереглося в записах щодо судової суперечки між І. Калениковичем і П. Гамладиновичем. Це свідчення має уривчастий, але досить інтригуючий характер. На слуханнях 8 квітня 1448 р. П. Гамладинович був змушений відповідати на звинувачення Івашка і, між іншим, ствердив, що *ista bona ego videlicet villam Stronyatyn a domino Andrea Malechowsky habeo et econtra sibi eadem bona resigno, restituo et demonstro*³⁵. Інтерес викликає той факт, що рішення у цій справі не було зафіксовано в судових книгах. Він наводить на думку, що конфлікт було остаточно вирішено поза судом – шляхом полюбовних угод, дуже поширених у середньовічній юридичній практиці³⁶.

Тексти угод, досягнутих не на суді, дуже рідко зустрічаються у розглядуваній групі протоколів. Як показує справа Стронятин, той факт, що мало місце полюбовне вирішення конфлікту, можна встановити лише через деякі незначні деталі. Найбільш правдоподібним поясненням відсутності записів про полюбовне вирішення конфлікту виглядає практика, коли в судових книгах фіксувалися лише ті стадії справи, які один із суперників бажав записати як офіційні – переважно з метою змусити протилежну сторону до примирення. Нам відомі лише три протоколи, в яких прямо йдеться про угоду, досягнуту поза судом. Всі вони стосуються справи про село Погорці, яку вели якийсь Нікель і його дядько

³⁰ Janaczek A. Polska ekspansja osadnicza... S. 610.

³¹ Zbiór dokumentów małopolskich (далі – ZDM) / Wydali I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś. Wrocław etc., 1975. Cz. VIII: Dokumenty z lat 1435–1450. Uzupełnienie: dokumenty z lat 1286–1442. 2306.

³² AGZ. T. XIV. 637, 930.

³³ Ibid. 677, 3579.

³⁴ ZDM. Cz. VIII. 2417; AGZ. T. XIV. 490, 530.

³⁵ AGZ. T. XIV. 2035.

³⁶ Reynolds S. Kingdoms and Communities in Western Europe, 900–1300. Oxford, 1984. P. 27; The Settlement of Dispute in Early Medieval Europe. P. 236–237; Clanchy M. Law and Love in the Middle Ages // Dispute and Settlements: Law and Human Relations in the West / Ed. J. Bossy. Cambridge, 1983. P. 47–67; Domino W. Sądownictwo polubowne na Rusi w późnym średniowieczu. Warszawa, 1938.

Мельхіор, з одного боку, та *heredes* із Погорців – з іншого. Записи було зроблено з невеликим інтервалом: два перші 11 березня, а останній 15 березня 1443 р.³⁷ На засіданні 11 березня позивачі Нікель і Мельхіор представили королівський привілей на ціле село і погодилися визнати права братів Хотка і Андрія з Погорців на два дворища, розміщені на його території. Згодом, як свідчить документ, суд заборонив Нікелю і Мельхіорові в майбутньому оскаржувати права Хотка й Андрія³⁸. Запис від 15 березня дуже схожий на перший.

У шести випадках відповідачі вигравали справу шляхом представлення надійних свідків відповідно до встановленої судової процедури. Перший відомий запис, що стосується процесу між Яном Дмитровським і Яном Жешовським за село Чижки Львівського повіту, походить від 16 листопада 1442 р.³⁹ На цей час суперечка, очевидно, вже досягла кульмінації, оскільки протокол містить вимогу Я. Дмитровського передати його справу на розгляд сеймика місцевої шляхти. Рішення у справі з'явилося в судовій книзі 8 жовтня 1443 р. Постановою сеймика, прийнятою на основі свідчень осіб, представлених Я. Дмитровським, село було передано йому⁴⁰.

У 1443 р. той самий Ян Жешовський намагався заволодіти селом, яке також називалося Чижки, але знаходилося в Перемишльському повіті. У нашому розпорядженні є два документи в цій справі, датовані березнем 1443 р. Перший є списком свідків, які повинні були підтвердити права відповідача на ім'я Пелька. Другий запис, зроблений 24 березня 1443 р., містить остаточне рішення суду. Цього разу знову слухання свідків мали вирішальний вплив на рішення суддів, які залишили село у власності Пельки⁴¹.

У 1444 р. Ян Делановський розпочав справу проти Станіслава і Супруна, братів з Цеперова, опротестувавши їхні права на це село. На засідання 29 січня 1444 р. шляхтичі з Цеперова були викликані королівським старостою, щоб підтвердити свої права на маєток. Через те, що староста скористався судовим засіданням як можливістю допитати відповідачів про їхній соціальний статус, герб і міжособові відносини, протокол містить ряд деталей, як правило, відсутніх в інших справах. З дізнань, проведених старостою, відомо, що Цеперівські називали себе *heredes et terrigene ab antiquo Rutheni* і володіли Цеперовом як ділчичним маєтком. Їхній герб, повідомляли вони, такий самий, як у Вінцентія Шамотульського, одного з генеральних королівських старост Галицької Русі⁴². Беручи до уваги, що Шамотульський був поляком, який прибув з Великопольщі і займав найвищу посаду у владній ієрархії Руського воеводства, слід виключити можливість, що він і дрібна руська шляхта належали до одного родинного клану. Отже, прийняття Цеперівськими родинного герба старости свідчить про існування клеентарних зв'язків між двома сторонами. Цей факт підводить до більш широкого висновку, а саме, що, як і шляхта Великого Любиня чи Станимира, Цеперівські походили

³⁷ AGZ. T. XIV. 652, 662.

³⁸ Ibid. 652.

³⁹ Ibid. 538.

⁴⁰ Ibid. 847.

⁴¹ Ibid. 657, 697.

⁴² Ibid. 946.

зі служебної шляхти, чие шляхетство і майнові права не були чітко визначені.

Щоправда, Цеперівські більш успішно захищали свої права. Судові протоколи свідчать, що протягом 1444–1445 рр. розгляд справи відкладався з одного засідання до іншого⁴³. Так тривало до 3 січня 1446 р., коли Супрун і Станіслав з Цеперова представили нарешті свідків на свою користь і таким чином підтвердили свої права⁴⁴.

Ще два подібні випадки мали місце в часи правління короля Казимира IV Ягеллончика. Під 1454 р. зафіксовано початок справи про село Ліщин, яку провадив згаданий вище староста Анджей Одровонж проти Гринька з Ліщина. Про цю справу збереглося найбільше документальних свідчень, порівняно з іншими процесами, ініційованими А. Одровонжем проти дрібних шляхтичів, які тримали королівські застави у Львівському та Жидачівському повітах. Конфронтація А. Одровонжа зі шляхетською спільнотою розвинулася в серйозну кризу, яка врешті призвела до створення конфедерації проти А. Одровонжа в 1464 р. Конфедерація підписали 64 шляхтичі із зазначених повітів та місто Львів. Конфлікт вичерпався після несподіваної смерті старости в 1465 р. і наступним втручанням короля, наслідком чого став викуп Львівського і Жидачівського повітів з рук родини Одровонжів⁴⁵.

Основною причиною того, чому Ліщин, як і багато інших шляхетських маєтків стали об'єктом інтересів Одровонжів, було фінансове становище королівського старости, яке очевидно погіршилося в середині XV ст. Здійснюючи конфіскації цих маєтків, А. Одровонж, напевно, намагався зміцнити свої фінансові можливості і зберегти позиції одного з провідних королівських кредиторів. Претензії А. Одровонжа базувалися на його статусі верховного державці Львівського та Жидачівського повітів, які він дістав у заставу від короля. При цьому слід зазначити, що багато королівських маєтків, розміщених тут, було одночасно віддано під заставу іншим шляхтичам. У багатьох випадках відносини між А. Одровонжем та іншими шляхтичами базувалися на визнанні останніми свого залежного від королівського старости становища. Принципи цього виду залежності можливо найкраще сформульовані в одному із судових протоколів: *Dominus Czebrowski tenet bona Regalia ... et dominus Pallatinus et Capitaneus est tutor bonorum Regalium*⁴⁶. Як показує справа Ліщина, такі відносини легко використовувалися королівським старостою для того, щоб узаконити свої претензії на маєтки, що їх протилежна сторона вважала своєю діничною власністю.

У цьому контексті не випадково А. Одровонж, як записано в судовому протоколі від 4 січня 1454 р., зобов'язує Гринька представити привілеї на село Ліщин, називає його просто державцею застави (*tenutarius*), що підкреслювало статус села як королівської власності. Всупереч твердженню А. Одровонжа, Гринько підкреслив, що Ліщин був його дідизною. Суд зобов'язав його представити свідків і визначив для їхніх свідчень і присяги термін – до 18-ти тижнів⁴⁷. 8 червня

⁴³ Ibid. 1194, 1242, 1250.

⁴⁴ Ibid. 1577.

⁴⁵ Докладніше див.: *Prochaska A. Konfederacja lwowska 1464 roku.*

⁴⁶ AGZ. T. XIV. 2910.

⁴⁷ Ibid. 3814.

1454 р. сторони знову зустрілися на суді. Невідомо, з якої причини, але того разу Гринько не зміг привести свідків, і суд на цій підставі присудив маєток А. Одровонжові⁴⁸. Але опозиція щодо королівського старости на цей момент вже була очевидно достатньо сильною, що дало можливість Гринькові продовжити процес. Протокол від 28 червня 1456 р. свідчить, що після представлення свідків справа завершилася на користь Гринька⁴⁹. Але після цього, напевно, Гринько не почувався в безпеці з огляду на могутність свого суперника. Чи не тому він продав Ліщин Івашкові з Дідушичів⁵⁰.

Маємо також відомості про справу, згадану в записі від 14 липня 1464 р. Його зміст наступний: Ян Яцимірський розпочав процес проти спадкоємців (*heredes*) села Чайковичі, заявив свої права на це село і представив судові королівський привілей. Протокол містить імена двадцяти осіб, які протестували проти претензій Я. Яцимірського і твердили, що село є їхньою спадковою власністю. Вражаюча кількість шляхтичів, які поділяли права на той самий маєток, демонструє, як далеко зайшов процес роздрібнення власності і як тісно він був пов'язаний із зубожінням шляхти. Це явище було звичайним для багатьох родин дрібної руської шляхти, особливо для тих, що осіли в Самбірському, Дрогобицькому, Стрийському і Жидачівському повітах. Надалі пауперизація цієї шляхетської групи була, очевидно, вирішальним фактором, який обумовлював певну невизначеність її соціального статусу, що у свою чергу дозволяло королівським старостам накладати додаткові повинності, конфісковувати земельну власність чи навіть ставити під сумнів їхнє шляхетство. Наприклад, проти двох шляхтичів з Чайкович староста А. Одровонж у 1457 р. висунув звинувачення в нешляхетстві. Щоправда, як свідчить вирок у цій справі, особливості соціального статусу шляхти з Чайкович не перешкодили їм успішно підтвердити свої права на село⁵¹.

Серед протоколів двох судових справ поклики на покази свідків відсутні. У першому випадку конфлікт виник з приводу села Вовків між князем Михайлом Ольшанським та Ядвігою з Вовкова, яка виступала в інтересах своїх синів Анджея і Трояна. Слід зазначити, що текст судового рішення, датований 20 березня 1444 р. не містить жодних ознак підтвердження свідками заяви Ядвіги про Вовків як *ipsorum puerorum patris bona materna alias Babisna*. Щоб підкріпити свою заяву, вона просто покликала на судові рішення у подібній справі, яка завершилася на користь старих землевласників, як на свого роду юридичний прецедент: *petentes se remanere circa eadem bona, sicut et alios heredes manent circa ipsorum patrimonium*. Далі у тому ж протоколі говориться, що село було присуджено синам Ядвіги, оскільки Михайло Ольшанський двічі не з'являвся на судові слухання⁵².

Більш туманним є випадок суперечки про село Осталовичі, ініційованої якимось Миколаєм Мілейовським проти шляхтичів з Осталович. Єдина інформація, відома з трьох записів, свідчить, що трое братів з Осталович – Сенько, Митько і Роман – намагалися узаконити свої права на село в очах старости звичайним для

⁴⁸ Ibid. 3825.

⁴⁹ Ibid. 1906. Т. XIX. 2765.

⁵⁰ Ibid. 2766.

⁵¹ Ibid. 1891. Т. XV. 111, 112.

⁵² Ibid. Т. XIV. 1032.

руських землевласників чином – називаючи його своїм спадковим володінням. Останній запис від 1443 р. свідчить про передачу справи на розгляд короля, який повинен був прийти на сеймик у Кросно⁵³. Наступні стадії розгляду справи і прийняте рішення в документах не збереглися. Цей факт дозволяє припустити, хоча й без остаточної впевненості, що справу було залагоджено полюбовною угодою. У будь-якому випадку, вона завершилася на користь братів, оскільки у джерелах надалі зустрічаються згадки про Осталовичів як їхню власність.

В одному випадку рішення суду невідоме. Справу проти шляхтичів з села Вовчухів знову розпочав Ян Жешовський. Ця справа незвичайна з однієї точки зору. Захищаючи свої права на Вовчухи якийсь Петрушко представив грамоту, що її суд визнав *insufficiens et falsum*⁵⁴ і передав у королівську канцелярію для докладнішого розгляду. Канцелярія підтвердила, що ніколи не видавала цього документа. Тому маєток було присуджено Я. Жешовському⁵⁵. На початку 50-х років справу було відновлено⁵⁶, а згодом, у 1457 р. Петрушко і Васько з Вовчухів спробували довести свої права шляхом представлення свідків. Проте на засіданні 23 лютого 1457 р. свідки, представлені *ad audiendam probationem alias dowodu*, не давали зізнань через відсутність Я. Жешовського⁵⁷. Останній запис, зроблений 13 червня 1457 р., свідчить, що справу прийняв староста А. Одровонж для наступного розгляду на сеймику місцевої шляхти⁵⁸.

Ознаки передачі справи до компетенції місцевих сеймиків знаходимо і в інших конфліктах (навколо Чижок, Осталовичів, Цеперова). Переадресування остаточного рішення від старостинського суду до шляхетського зібрання мало на меті передусім підкреслити колективну природу судівництва і таким чином підвищити рівень легітимності рішення у такій важливій для шляхетської спільноти справі, як земельний конфлікт⁵⁹. На жаль, про поширення такої практики відомо небагато, хоча, найімовірніше, велика кількість шляхетських зібрань, які відбулися в Галицькій Русі за часів Владислава III, була пов'язана зі зростанням кількості земельних суперечок⁶⁰.

Брак джерел не дозволяє повною мірою оцінити роль короля як носія верховної влади у розв'язанні земельних конфліктів. Два протоколи (щодо Стронятина і Осталович) згадують про рішення судової ради передати справу на розгляд короля.

⁵³ Ibid. 693.

⁵⁴ Ibid. 675.

⁵⁵ Ibid. 999.

⁵⁶ Ibid. 2578, 2697.

⁵⁷ AGZ. T. XV. 64.

⁵⁸ Ibid. 109.

⁵⁹ Про поняття колективного судівництва як центрального для розуміння середньовічного юридичного процесу див.: Settlement of Disputes in Early Medieval Europe. P. 216–217, 231–232; Reynolds S. Kingdoms and Communities... P. 23–34.

⁶⁰ Наявність більшої кількості шляхетських сеймиків у Галицькій Русі порівняно з іншими землями Королівства нещодавно підкреслила Анна Сохацька. Автор схильна пов'язувати цей феномен з ростом політичної активності тутешньої шляхти. Див.: Sochacka A. Zarząd ziemią Rusi Czerwonej w połowie XV wieku // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Похилевича / За ред. Л. Зашкільняка та М. Крикуна. Львів, 1998. С. 100–101.

Більш репрезентативним у цьому відношенні є протокол у справі села Конюшки від 2 січня 1443 р., який говорить, що всі справи про маетки, в яких одна зі сторін декларувала їх як свою спадкову власність, не представивши письмових привілеїв (*ab ewo, ab awis et prothavis et privilegia super ipsa non habent*) відкладено до часу повернення посланців, направлених до короля⁶¹. Виглядає на те, що єдиною причиною і переносу засідання, і спрямування спеціального емісара була потреба отримати від королівського двору певне правове керівництво в розв'язанні конфлікту. На жаль, немає жодних свідчень про відповідь короля, а отже, неможливо дізнатися його думку з цього питання.

Проведене дослідження земельних конфліктів дозволяє припустити, що не письмові королівські документи, а зізнання свідків мали більшу вагу для місцевої шляхетської спільноти; ці зізнання визначали остаточне рішення судів. У всіх відомих випадках відповідачі, які змогли представити надійних свідків, вигравали справу. Перевага, яка надавалася зізнанням свідків, узгоджується із загальним сприйняттям свідочької присяги в середньовічному праві як надзвичайного акту⁶². Цей характер присяги був, можливо, ще більш яскраво виражений у випадку свідків руського походження, які були зобов'язані складати її відповідно до руського звичаю. Виконання *Iuramentum more Ruthenicale*, як її завжди називають у документах, виявляє ряд символічних значень і ритуальних дій, тісно пов'язаних із середньовічними божими судами⁶³. Як приклад такої подібності може слугувати текст присяги Андрія Дечатковича, складеної під час однієї із судових справ у 1462 р. Її заключну частину особливо варто зацитувати: *Et si per veritatem faciem (meam) consigno sancte crucis signo, remitte m(e swanthe) wyedenye ad meam domum et ad me(os) pueros. Item et si non per veritatem, extiunc swanthe wyedene non remitte me a te*⁶⁴. Був випадок, коли така впливова особа, як руський староста А. Одровонж, ведучи суперечку з Гриньком з Ліщина про село Ліщин, мусив визнати права Гринька: *visa perduccione testium per ipsum Hrynkonem emisit*⁶⁵.

Можна виділити два великі шляхетські "сусідства", які надавали свідків. Перше складалося з шляхтичів, які походили з місцевостей навколо Львова (Борців, Ременів, Романів, Лагодів, Осталовичі, Мальчиці, Давидів, Дмитровичі). Друге набиралося зі східної частини Перемишльської землі, особливо із Самбірського повіту (Чайковичі, Ритаровичі, Корналовичі, Добряни, Михайловичі). Ці дві групи шляхетських родин, як можна здогадуватися, часто мобілізувалися для участі в судових процесах, зокрема, як носії правових знань. Цю думку підтверджують два протоколи процедури "очищення", здійсненої, відповідно, Андрієм Детятковичем та Яном *iuvenus* Германовським перед судом Перемишльської землі в 1437 р. Обидва протоколи включають списки свідків, які підтвердили невинність згаданих шляхтичів, обвинувачуваних у крадіжках та деяких інших негідних вчинках. Список

⁶¹ AGZ. T. XIV. 573, 574.

⁶² Reynolds S. Kingdoms and Communities... P. 26; Maitland F. Forms of Action at Common Law. A Course of Lectures. Cambridge, 1948. P. 15.

⁶³ Hejnosz W. Ius Ruthenicale na Rusi Czerwonej pod koniec średniowiecza // Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Lwów, 1931. R. 11. № 1. S. 14.

⁶⁴ AGZ. 1888. T. XIII. 5034.

⁶⁵ Ibid. T. XIX. 2765.

свідків на користь А. Детятковича включає осіб, поряд з якими він діяв як свідок у справах Чижок та Вовчухів (Іван Риботицький, Занко Корналовський, Станко Ритеровський). До списку свідків на користь Яна *iuvenus* Германовського входили Миколай Давидовський, Дмитро з Частина, Михайло Ременовський, тобто особи, які брали участь як свідки у справі Цеперова поряд із батьком обвинувачуваного, Яном *antiquus* Германовським. Запис подає ще два важливих імені: Станіслава Цеперовського та Яна Дмитровського. Обидвох шляхтичів Ян *antiquus* Германовський підтримував своїми свідченнями під час суперечок за їхні патримонії⁶⁶.

Беручи до уваги, що більшість свідків були руського походження, цікаво простежити, яку роль зв'язки, викликані приналежністю до однієї етнічної групи, відігравали у мобілізації міжособових зв'язків у середовищі свідків. У документах щодо шляхти, яка зберегла свою національну ідентичність, звичайно використовувалося визначення *Rutheni*. Є джерела, які дозволяють більше дізнатися про цей вид ідентичності. Так, у протоколі від 12 вересня 1466 р. сказано, що Дмитро Лагодовський, котрий брав участь як свідок у справах про Вовчуки і Цеперів, розпочав справу проти Яна Нарайовського, звинувачуючи його в тому, що він примусив свою служницю-русинку прийняти католицтво⁶⁷.

Справа Цеперова є найбільш яскравим прикладом солідарності свідків на етнічному ґрунті. Протокол допиту свідків і вирок у цій справі показують, що свідки поділялися на дві групи. Перша, що називалася *nobiles Lachos*, представлена іменами Миколая з Романова, Миколая з Давидова, Яна *antiquus* Германовського, Станіслава з Ходорова. До другої групи входили свідки *de Ruthenicali genologia*: Михайло з Ременова, Глібко з Хильчиць, Федорко Мошенський з Мальчиць, Дмитро з Лагодова, Юрій з Лагодова, Олешко з Борщова, Ходко зі Станимира, Дмитро з Частина⁶⁸. Факт такого поділу унікальний і не зустрічається більше в жодному протоколі. Очевидно, що в його основі була не лише різна етнічна та конфесійна приналежність, адже шляхтичі, які називали себе *nobiles Lachos*, не були насправді польського походження, а лише представниками другого, а можливо й першого покоління сполонізованої руської шляхти. Джерела дозволяють ствердити, що поділ за принципом етнічної приналежності був пов'язаний з різними формами складання присяги у відповідності до польського земельного права чи руських правових звичаїв, а отже, був тісно пов'язаний із формами колективної діяльності, яку здійснювали дві шляхетські спільноти в юридичних процесах пізньосередньовічної Галицької Русі. Така інтерпретація узгоджується із записом у справі Цеперова, в якому йдеться про дві різні моделі складання присяги – для шляхти загалом і окремо для шляхти руського походження та одночасно підкреслюється бажання руської шляхти свідчити відповідно до земельного права: *recusabant ad Colcza ecclesie Ruthenicalis iurare, sed voluerunt ad crucem sicut Christiani*⁶⁹.

Описані вище конфлікти та шляхи їх вирішення, напевно, зміцнювали солідарність руської шляхти і допомагали її представникам відчувати себе окремою групою в межах шляхетської спільноти Галицької Русі.

⁶⁶ Ibid. Т. XIII. 457, 581.

⁶⁷ Ibid. Т. XV. 3372.

⁶⁸ Ibid. Т. XIV. 1577.

⁶⁹ Ibid. 1277.